

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ
Кафедра філософії та соціально-політичних наук

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

рівень вищої освіти	перший (бакалаврський)
спеціальність	052 Політологія
назва освітньої програми	Політологія
статус	обов'язкова

Плани семінарських занять навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» для підготовки фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти, спеціальність 052 Політологія, освітня програма «Політологія».

Розробник:

_____ Н. Л. Стешенко, канд. істор. наук, доцент

Погоджено з групою забезпечення освітньої програми:

Керівник групи забезпечення:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

Розглянуто і затверджено на засіданні кафедри філософії та соціально-політичних наук, протокол № 1 від 27.08.2019

В. о. завідувача кафедри:

_____ О. П. Кваша, канд. політ. наук

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	4
Тема 1. Предмет навчального курсу «Історія політичної думки України»	5
Тема 2. Владні відносини і релігійно-політична думка Київської Русі	6
Тема 3. Становлення демократичного світорозуміння в історії української політичної думки (XIV – кінець XVIII ст.)	8
Тема 4. Формування і утвердження українського лібералізму (кінець XVIII – середина XIX ст.)	10
Тема 5. Михайло Драгоманов – основоположник політичної науки України ...	13
Тема 6. Розвиток суспільно-політичних ідей на західноукраїнських землях (О. Терлецький, І. Франко, А. Шептицький)	15
Тема 7. Осмислення національно-державницької ідеї в революційну добу української історії	18
Тема 8. Український націонал-комунізм: спроби поєднання національної ідеї з більшовизмом	21
Тема 9. Феномен міжвоєнної української еміграції. Теоретичні підходи до питання відновлення української державності.....	24
Тема 10. Зародження новітніх поглядів і підходів у розвитку політичної думки повоєнної української еміграції.....	28
Тема 11. Суспільно-політичні погляди українських дисидентів-шістдесятників і передумови формування вітчизняної політології	31
Тема 12. Політична наука і освіта в сучасній Україні	33
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	40

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Навчальна дисципліна «Історія політичної думки України» посідає одне з провідних місць у системі політологічної освіти. Підготовка висококваліфікованого фахівця у сфері політології передбачає глибоке знання ідейно-політичного потенціалу минулого, кращих зразків політичної думки; виховання повноправного громадянина України, який здатен вільно орієнтуватися в суспільному житті, усвідомлювати свою роль та відповідальність перед суспільством і державою.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» є формування когнітивних, афективних та моторних компетентностей в галузі знань вітчизняної історії, зокрема, вивчення соціально-політичного контексту утворення авторських концептів, оригінальних текстів та текстів інтерпретаційних, ідеологічної складової та практичної направленості громадсько-політичної діяльності політичних мислителів України; визначення законів процесу формування предмету політичної науки її розвитку в Україні в соціально-історичному та формально-логічному аспектах; формування загальних основ та системи суспільно-політичних знань, сучасного політичного мислення, почуття патріотизму, національної гідності у майбутніх спеціалістів, а також набуття навичок застосування зазначених компетентностей у професійній діяльності.

Об'єктом вивчення навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» є соціально-політичні передумови формування політичної думки, оригінальні тексти політичних мислителів та тексти інтерпретаційні.

Предмет – закони та принципи формування предмету політичної науки її методології в соціально-історичному та формально-логічному аспектах.

Завдання дисципліни:

- вивчення соціально-історичних детермінант формування політичної думки українського народу та закономірностей їх змінюваності в різних історичних епохах;

- виділення етапів наукової концептуалізації української політичної думки та періодів її інституціоналізації;

Для успішного засвоєння теми необхідно уважно ознайомитися з планом семінарського заняття та методичними рекомендаціями. Після цього підготувати письмовий конспект відповідей на питання плану, а також виконати завдання до семінару, описані в методичних рекомендаціях. Контрольні питання допоможуть перевірити, чи всі зазначені проблеми були охоплені в процесі підготовки до заняття.

Тема 1

Предмет навчального курсу «Історія політичної думки України»

План

1. Предмет і методологічні проблеми вивчення історії політичної думки України

2. Етапи становлення і розвитку української політичної думки

Поняття до теми

Політична думка, політичні процеси та інститути, політична культура, політологія; методи: формально-логічний, діалектичний, порівняльно-історичного пізнання, системного аналізу.

Література [15; 16; 18; 26; 27; 30–32; 37; 43]

Методичні рекомендації

Це заняття проводиться на першому навчальному тижні і не передбачає попередньої підготовки. Воно призначене для загального ознайомлення з навчальною дисципліною «Історія політичної думки України».

Політична думка є узагальнюючою, цілеспрямованою діяльністю у формі понять, категорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків, форм і функцій політики і влади, політичних процесів, інститутів, політичної культури. Вона – важливе джерело творення нових ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього.

Вивчення історії політичної думки України має велике значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як формувалися і стверджувалися загальнолюдські і національні цінності та ідеї, що знайшли відображення в науково-теоретичній спадщині минулого.

На сьогодні перед Україною постала велика кількість питань, які ставилися і в минулому (правова держава у Б. Кістяківського, демократичні ідеї П. Орлика тощо). І бажано, щоб їх вирішення відбувалося, спираючись на досвід політичної практики і політичної думки вітчизняних попередників. Зрозуміло, що спадщина (практика) повинна використовуватися з поправкою на наш час. У вітчизняній політичній спадщині поряд з позитивом є і негатив, але і його узагальнення є для нас важливим, як застереження, чого і як потрібно уникати.

Для історії політичної думки характерними є два аспекти: історичний і теоретичний. Предметом історії політичної думки в Україні є не просто сукупність політичних вчень минулого, науковий інтерес викликає саме їх історія. В історії політичної думки України простежується розвиток, прогрес як теоретичних знань, так і методів пізнання. Як історія теорій вона є також своєрідною історією методів політичного пізнання, що поступово зароджувалися і формувалися в українській політичній науці.

Українська політична думка виникла за часів Київської Русі і розвивалася на рівні політичної думки передових країн світу, оскільки українські політичні мислителі уважно стежили за досягненнями світової суспільно-політичної думки, часто безпосередньо спілкувалися з провідними мислителями зарубіжних країн і

досліджували в душі сучасних їм концепцій і поглядів проблеми як загальнолюдського значення, так і українські.

Конкретні внутрішні і зовнішньополітичні умови, починаючи з Київської Русі, визначали зміст української політичної думки. Цей зміст пронизаний ідеалами демократії, гуманізму, свободи, християнської моралі та доброчинності і, звичайно, пошуків шляхів до єдності всіх частин української землі, єдності народу українського, шляхів відродження української держави.

В історії української політичної думки виділяють 7 етапів її розвитку. Зазначимо, що для періодизації розвитку вітчизняної політичної думки не можна спиратися на хронологічний підхід (від Київської Русі майже 700 років не існувало української держави), до цього можна вдаватися тільки до часу існування Київської Русі, а після цього використовувати змістовий підхід, бо всі наступні етапи, за своєю суттю, виглядають як процес розгортання в українській політичній думці ідей демократії, гуманізму, християнської моралі і доброчинності, започатковані за часів Київської Русі.

Запитання. Завдання

1. Який принцип покладено в основу періодизації історії політичної думки в Україні?
2. Розкрийте гносеологічне значення навчального курсу «Історія політичної думки України» для майбутнього спеціаліста-політолога.
3. Визначте мету, предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія політичної думки України».
4. Розкрийте два основні аспекти історії політичної думки.
5. Визначте основні методи і функції навчального курсу «Історія політичної думки України».
6. Назвіть видатних мислителів і суспільно-політичних діячів, які зробили значний внесок в історію вітчизняної політичної думки.

Теми рефератів

1. Предмет і методологічні проблеми вивчення історії політичної думки України.
2. Роль навчальної дисципліни «Історія політичної думки України» в системі підготовки фахівця в галузі політології.
3. Проблема періодизації історії політичної думки України.
4. Основні напрями і проблематика досліджень наукових центрів і університетів української еміграції.
5. Характер досліджень спадщини українських мислителів сучасних наукових шкіл, науково-дослідних інститутів в Україні.

Тема 2

Владні відносини і релігійно-політична думка Київської Русі

План

1. Початки вітчизняного політичного мислення
2. «Слово про закон і благодать» – гімн духовній свободі людини

3. Ярослав Мудрий. «Руська правда» – політико-правовий документ, свідчення утвердження цілісного суспільства й держави

4. «Повчання» Володимира Мономаха як синтез основних політичних проблем часів Київської Русі

Поняття до теми

Середньовічна держава, феодальні відносини, політико-правові документи світського характеру, релігія, християнство.

Література [10; 11; 15; 16; 19; 25–27; 29–31; 37; 43]

Методичні рекомендації

Середньовічна держава Київська Русь розкинулася майже на всій території Східноєвропейської рівнини – від Балтики до Чорного моря, від Закарпаття – до Волго-Окського межиріччя. Виникнувши на рубежі XVIII–IX століть із серцевиною в Наддніпрянщині, Київська Русь стала впливовим політичним об'єднанням, центром економічної й культурної консолідації східних слов'ян, швидко перетворювалася в одне з найрозвинутіших і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи.

Характерною ознакою тогочасного суспільно-політичного життя було становлення й зміцнення феодальних відносин відповідних соціальних структур. Тут чітко виділялися такі стани: феодали-землевласники, духовенство, дружинники, воїни, «люди» – селянство та міське населення. У межах кожної з цих груп теж відбувалася диференціація.

Могутня феодальна держава з усіма її атрибутами неминуче мусила шукати шляхів творення державної ідеології. У той період зі світосприйняттям і світобаченням поєднувалися мораль, право, суспільно-політичні погляди певних класів і соціальних груп. В умовах середньовіччя стрижнем ідеології була релігія.

Процес становлення і розвитку суспільно-політичної та філософської думки Київської Русі відбувався у складних історичних умовах. Теоретична думка того часу була спрямована головним чином на розв'язання питань політики, релігії та моралі.

Крізь релігійну оболонку пробивають собі дорогу прогресивні суспільно-політичні думки та ідеї, з яких провідною була ідея єдності, незалежності та величчя українського народу, а відтак – об'єднання всього східного слов'янства в єдину державу. Цю ідею викликала до життя насамперед боротьба Київської Русі проти зазіхань з боку Візантії на самостійність Київської держави. Особливої гостроти боротьба досягла при Ярославі Мудрому у першій половині XI століття.

Прийняття у 988 році християнства на Русі істотно вплинуло на розвиток політичної думки. Джерелом світорозуміння духовних мислителів Київської Русі були Старий та Новий Заповіти, релігійні постулати отців церкви: Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Разом із християнським вченням на територію Київської Русі стали проникати нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювались актуальні питання суспільного життя. Проникнення у світогляд і свідомість русичів християнської моралі, безперечно, ставало визначальним у проповідях філософів, літописців.

Переважно історики, філософи намагалися усвідомити моральний світогляд християнства, розкрити джерела й передумови становлення державності Київської Русі.

Завдяки священнослужителям-літописцям до сьогодення дійшли і тексти деяких політико-правових документів світського характеру – договори Русі з Візантією X століття, «Руська правда». Вони закріплювали характерні для тих часів політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей на повноправних, неповноправних і безправних, недоторканності приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо.

Запитання. Завдання

1. Назвіть найвідоміші твори Давньої Русі.
2. Які головні ідейні мотиви «Слова про закон і благодать»?
3. Розкрийте зміст поглядів Володимира Мономаха.
4. У чому полягають політико-правові ідеї «Руської правди»?
5. Розкрийте зміст основних концепцій, що домінували в політичній думці часів Київської Русі та визначте їх представників.

Теми рефератів

1. Загальна характеристика політичної думки Київської Русі.
2. Політичні ідеї в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона.
3. Політична програма Володимира Мономаха.
4. Політико-правові погляди Даніїла Заточника.
5. Проблеми державності в політичній думці Княжої доби.

Тема 3

Становлення демократичного світорозуміння в історії української політичної думки (XIV – кінець XVIII ст.)

План

1. Українські гуманісти епохи європейського Відродження. *Станіслав Оріховський*
2. *Гострополемічна та культурно-освітня думки*
3. *Формування ідеології українського козацтва. Конституція Пилипа Орлика*
4. *Суспільно-політичні погляди Григорія Сковороди*

Поняття до теми

Нація, полемічна література, європейське Відродження, гуманізм, конституція

Література [8; 10; 11; 13; 15; 16; 19; 26; 29–31; 35; 37; 43]

Методичні рекомендації

Розвиток української державності, вироблення політичних ідей нерозривно пов'язані з національно-культурним відродженням. Загальною ознакою

суспільного буття тогочасної Європи в цілому, і України зокрема, було формування націй, підготовка умов для створення національних держав.

Історична доля України склалася так, що десь з середини XIV ст. вона втратила свою державність і значна частина українських земель була захоплена сусідніми державами. Після Люблінської унії 1569 р. між Польщею і Литвою переважна частина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. Закарпатська Україна належала Угорщині, Буковина – Румунії, Чернігівщина перебувала у складі Росії. Кожна з держав перетворювала захоплені землі у свої провінції, насаджувала там свій спосіб господарювання, культуру, мову, а згодом і віру. Вже від тих часів змагання українського народу за возз'єднання своїх земель, за відновлення державності були панівними в суспільно-політичній думці України.

На тодішніх українських землях панував феодально-кріпосницький лад. Ремесло і промисли посідали особливе місце у феодальній економіці, їх розвиток сприяв поглибленню суспільного поділу праці, розширенню товарного обміну, що, в свою чергу, сприяло розширенню і зміцненню економічних зв'язків між українськими землями та іншими державами. Тодішні соціально-економічні процеси зумовили подальший розвиток культури та прогресивні зрушення в ідеології, сприяли розвиткові політичної думки, зокрема поширенню ідей гуманізму. Серед найвизначніших українських гуманістів були Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський, Павло Русин із Кросна, Шимон Шимонович. Діяльність гуманістів сприяла відродженню національної самосвідомості українського народу.

Українські мислителі-гуманісти прагнули поставити свою діяльність на користь власному народові, полегшити його національне і соціальне буття. Важливе місце у їх вченнях посідає етична, суспільно-політична, культурно-просвітницька проблематика. З позиції теорії «природного права» та «суспільного договору» вони розглядали питання держави, релігії, власності, людського суспільства. За розвитку буржуазних відносин вони зробили вагомий внесок у вчення про витоки держави із суспільного договору, стверджували, що королівська влада походить не від Бога, а від угоди між людьми.

Найяскравішою постаттю в українському гуманізмі був **Станіслав Оріховський–Роксолан** (1513–1566 рр.). Розглядаючи структуру організації влади, С. Оріховський, до певної міри, сформулював вихідні ідеї органічної концепції держави. Він уявляв Польщу як своєрідне коронне тіло, що складається з короля, королівської ради (сенату) і суспільства. Жилами цієї держави були право і привілеї її громадян.

У середні віки, в епоху феодальної роздробленості і панування релігійного світогляду існував конфесійний патріотизм, патріотизм окремого міста. І лише в добу Відродження, в період формування буржуазних відносин і зумовленого ними процесу виникнення націй з'являються патріотизм народу, нації, держави. Саме такий патріотизм був притаманний українським гуманістам.

Запитання. Завдання

1. Дайте характеристику етапів розвитку ренесансного гуманізму в Україні.
2. Охарактеризуйте суспільно-політичні погляди С. Оріховського.

3. Розкрийте причини виникнення і основні напрями розвитку гострополемічної думки в Україні. Назвіть представників гострополемічної думки.
4. Сформулюйте суспільно-політичні погляди І. Вишенського.
5. Які центри формування національної свідомості виникали в Україні в XVI–XVIII ст.? Дайте загальну їх характеристику.
6. Розкрийте причини виникнення і основні етапи формування українського козацтва.
7. Сформулюйте суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.
8. Чому Конституція П. Орлика була видатним досягненням політико-правової думки початку XVIII ст.?

Темати рефератів

1. Формування політичних ідей за умов українського культурно-національного Відродження.
2. Ю. Котермак-Дрогобич як представник української гуманістичної думки епохи європейського Відродження.
3. С. Оріховський та його погляди на проблеми побудови ідеальної держави.
4. Суспільно-політична проблематика в творах І. Вишенського.
5. Христофор Філалет як представник пізнього Відродження в Україні. Острозька школа.
6. Програмний зміст і суспільно-політична діяльність українських церковних братств та їх вплив на зростання національної свідомості українського народу.
7. Система суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди.
8. Києво-Могилянська академія та основні ідеї її представників.
9. П. Могила та його роль у виробленні ідеї незалежної держави.
10. Гадяцькі угоди як важливий етап у вітчизняному державотворчому процесі XVII ст.
11. Конституція П. Орлика та її політичне значення для української політико-правової думки.

Тема 4

Формування і утвердження українського лібералізму (кінець XVIII – середина XIX ст.)

План

1. Перші паростки українського ліберального світогляду
2. Кирило-Мефодіївське товариство: Програма, Устав, політичні погляди його представників
3. Микола Костомаров: дослідження національного характеру українського народу

Поняття до теми

Ліберально-демократичний напрям суспільно-політичного руху, українська ментальність, громада, федерація, державно-правові інститути

Література [8; 9; 11; 13–16; 19; 25–27; 29–35; 37; 43]

Методичні рекомендації

Упродовж майже 150 років – від кінця XVIII до початку XX ст. – український народ перебував під владою двох імперій: Російської та Австрійської, але це не могло спинити його духовного зростання. Уже з перших десятиліть XIX ст. на українських землях починає поширюватися ідейне волевиявлення і волелюбство – своєрідний український лібералізм. Міцніє суто українська народна традиція з її прагненням до індивідуальної свободи й рівноправності в суспільному житті. Водночас наростає боротьба проти великодержавної політики Російської імперії.

Народна традиція, репрезентантом і провідником якої від початку XIX ст. виступає прогресивна українська інтелігенція, слугувала серйозною підставою в боротьбі проти асиміляторських концепцій представників офіційної історіографії і суспільно-політичної думки. Тодішні захисники імперських порядків (як у Росії, так і в Австро-Угорщині) намагалися довести, що окремого українського народу ніколи не було й не існує, що він є лише плем'ям російського чи польського народів, не має своєї мови, духовних здобутків і самобутніх прикмет національного характеру.

Перші ознаки зародження ліберально-демократичних ідей в Україні знаходимо в історичних творах 20–40-х рр. XIX ст. Чільне місце серед них посідає «Історія Русів» – твір, написаний анонімним автором, що справив істотний вплив на формування в українському суспільстві ліберально-демократичних ідей. З появою «Історії Русів» та інших історичних творів, поширенням в Україні загальнодемократичних ідей процес культивування «стихийного» лібералізму на національному ґрунті поглиблювався, охоплюючи своїм впливом щораз більшу частину суспільства. На практиці це виявилось у постійних вимогах ліквідації кріпосництва, в гострій критиці національного гноблення українського народу з боку російського самодержавства.

Явищем соціально-політичного життя і суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. постала спадщина великого українського народного поета, художника і самобутнього мислителя Тараса Шевченка (1814–1861). Надзвичайно здібний від природи, Шевченко увібрав і синтезував у своїй творчості надбання і сподівання української і російської інтелігенції, думки західноєвропейських мислителів, поєднавши їх із одвічними прагненнями українського народу до волі і самостійності.

У загальному плані найважливіші ідеї суспільно-політичного ідеалу Шевченка такі: несприйняття будь-яких форм деспотизму і поневолення народу; засудження системи імперського законодавства і судочинства, покликаних захищати інтереси панівних класів; заклик до боротьби за національне і соціальне визволення; здійснення соціальної рівності, політичної свободи, що базуються на вселюдській справедливості; самоуправління народу й колегіальна форма реалізації влади; ліквідація національного гніту і утвердження державної самостійності українського народу; прагнення до утвердження рівноправності слов'янських народів, рівноправного і справедливого життя всіх людей на Землі.

У січні 1846 р. в Україні виникла перша політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство, – очолена Миколою Костомаровим (1817–1885). До неї

входили також Микола Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та інші представники інтелігенції. Програму товариства було викладено М. Костомаровим у праці «Книга Биття Українського Народу».

Цей оригінальний твір – один із найяскравіших документів української політичної думки XIX ст. Він є своєрідним маніфестом відродженого українства, декларацією прав української нації. Робота була написана в дусі романтизму і під впливом християнських цінностей, пронизана ідеєю месіанства, що передбачало визволення всіх слов'янських народів. У своїй праці Костомаров висловлює думки про необхідність верховенства закону, закликає до перебудови суспільства на засадах справедливості, рівності, братерства й свободи. Особливу увагу М. Костомаров приділяє національному питанню, пропонує оригінальну ідею його вирішення. У названому творі, як і в ряді інших праць, він виступив з ідеєю про необхідність утворення децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами. Всі слов'янські народи, на його думку, повинні «утворити слов'янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах».

Це були перші паростки українського ліберального світогляду.

Істотним і вельми цікавим здобутком української думки тієї доби були дослідження, присвячені вивченню специфіки характеру українського народу. Йдеться насамперед про працю М. Костомарова «Две русские народности», що була опублікована у 1861 р. в журналі «Основа». На підставі історичних, етнографічних, психологічних, релігійних даних і спостережень автор здійснив спробу науково обґрунтувати те найсуттєвіше, що виокремлювало національні відмінності російського і українського народів. При цьому вказується на дві основні причини, що вирішально вплинули на формування самобутнього характеру українців: 1) географічне становище України («перший привід відмінності»), або, кажучи сучасною мовою, особливість її геополітичного становища, завдяки якому вона весь час співіснувала з іншими народностями як «кордонна цивілізація»; 2) недостатня розвиненість, упродовж всієї історії, в Україні державно-правових інституцій і, як наслідок, державно-правових традицій, що було зумовлено бездержавним чи напівдержавним розвитком українського народу. Ці дві причини постійно впливали на формування самобутності українців. Яка ж специфіка, за Костомаровим, українського національного характеру? Якщо узагальнити все, що написано з цього приводу вченим у його публікації, то матимемо такі прикмети.

По-перше, для української ментальності властивий розвій особистого свавілля, прагнення до свободи при непевності (невизначеності) її форм – ця ознака характеру була «відмінною рисою південноруського суспільства, – як пише Костомаров, – починаючи з найдавніших часів дотепер». До цього приєднувалися: недостатня ясність мети, непостійність, поривчастість руху. За натурою «південнороси» не схильні до насильства. Але й для здійснення політики вони теж малопридатні: їм бракує холодного розрахунку, твердості у поступі до намічених цілей. Вони не привчені до опозиції. По-друге, «південнороси» з незапам'ятних часів звикли чути в себе чужу мову і не цураються чужоземців. Цей дух терпимості, відсутності національної зверхності перейшов пізніше в характер козаків. І залишився у народі донині, пише автор. По-третє, особливою

рисою «південноруського племені» була «перевага особистої свободи». В політичній сфері «південнороси» здатні були «створювати всередині себе добровільні компанії (товариства), які існували доти, доки в них була потреба». Ці товариства були міцні настільки, наскільки їхнє існування не заважало незмінному праву особистої свободи. «Общинна психологія», тобто підпорядкування особи владі общини, була, за Костомаровим, не властива для української народності.

Громада для українців – зовсім не те, що община для росіян. Громада – це добровільна сходка людей: хто хоче, той бере в ній участь, а хто не хоче, той і не бере. Так було в Запорозькій Січі: туди приходили, як і йшли звідти, за власного бажання, добровільно, відзначає вчений. За народними уявленнями, кожен член громади є сам собою незалежною особистістю, самобутнім власником. Він зобов'язаний громаді тільки тією мірою, якою тримаються зв'язки між її членами для взаємної безпеки всіх і вигоди кожного.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте умови виникнення ліберально-демократичної течії в політичній думці України.
2. Обґрунтуйте думку, що «Історія Русів» – це перший прояв українського ліберального світогляду. Розкрийте значення цього твору для української політичної думки.
3. Визначте основні проблеми і питання програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.
4. Сформулюйте коло суспільно-політичних проблем у творчості Т. Шевченка.
5. Назвіть основні ідеї М. Костомарова і підтвердіть їх цитатами з його праць.

Теми рефератів

1. Проблема самовизначення українського народу в творі «Історія Русів».
2. Історія виникнення та ідеологічні засади діяльності Кирило-Мефодіївського товариства.
3. Політична доктрина М. Костомарова.
4. Основні ідеї і погляди представників Кирило-Мефодіївського товариства (М. Гулак, О. Навроцький, П. Куліш, Г. Андрузький).
5. Т. Шевченко як представник «радикального крила» Кирило-Мефодіївського товариства.

Тема 5

Михайло Драгоманов – основоположник політичної науки в Україні

План

1. Михайло Драгоманов як політичний мислитель і громадський діяч
2. Особливості політичних поглядів М. Драгоманова
3. Основні ідеї політичної програми українського соціального мислителя
4. Значення творчості М. Драгоманова для сьогодення

Поняття до теми

Революційно-демократичний напрям у суспільно-політичному русі, «громадівський соціалізм», націоналізм, українофіли, народники

Література [11; 16; 23; 26; 29; 35; 37]

Методичні рекомендації

Творчість видатного українського мислителя і громадсько-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841 –1895) припадає на другу половину XIX ст. Становлення його як вченого відбувалося в тісному зв'язку з його політичною публіцистикою, за яку він уже в 60-х роках опинився під поліцейським наглядом. Пошуки вирішення «українського» і «слов'янського» питань навели вченого на думку про необхідність глибокого вивчення західноєвропейської історичної і політичної науки та соціально-політичного становища слов'ян, які не мали своєї державності. Він захоплюється популярними на той час серед інтелігенції соціалістичними ідеями, але разом з тим переконується в «необхідності широкої постановки федерально-демократичного питання по всій Східній Європі», що, власне, і стає основою його політичних поглядів.

М. Драгоманов першим серед українських учених і громадсько-політичних діячів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей. Вирішення національного питання Драгоманов уявляв за формулою: «Космополітизм у цілях, націоналізм у формах і способах». Такий підхід часто зустрічав повне нерозуміння навіть з боку найближчих його товаришів по боротьбі за українську національну справу. Не кажучи вже про інших опонентів. Українські націоналісти звинувачували його в космополітизмі, москвофільстві і обрусительстві; російські радикали й революціонери, ображені гострою критикою їхнього централізму («Историческая Польша и великорусская демократия»), вбачали в ньому українського націоналіста. Заперечуючи своїм нападникам, Драгоманов у статті «Чудацькі думки про українську національну справу» писав: «я ж справді завше хотів побачити об'єднання освічених, добрих і чесних людей в нашій країні й по сусідніх сторонах і народах коло праці для волі, освіти й добробуту всіх тамошніх людей і завше боровся проти всякого роз'єднання, котре вносять між тих людей неволя, неуцтво й сліпе самолюбство, навіть і тоді, коли ці темні сили вкриваються вбранням народолобства».

Попри те, що Драгоманов був першим провідником конституціоналізму, демократії і свободи, він також був одним із небагатьох захисників здійснення цих великих начал еволюційним шляхом. Урядові системи, писав Драгоманов, не можуть рухатися вперед з такою ж легкістю, як поштові коні. Лише поступово з однієї системи може органічно вирости інша. Ідея революційної перебудови суспільства була для нього чужою, оскільки в центрі його політичного світогляду перебувало не політичне життя суспільства, а щастя й добробут народу, що можливе за умов загальної освіченості, високого рівня культури народних мас. Недаремно у своїх політичних творах він намагався не тільки ознайомити Європу з українським національним питанням, а й привнести європейськість в українську суспільно-політичну думку, піднести українське національне життя в Російській і Австрійській імперіях до рівня Європи.

Неперехідне значення творчості Михайла Драгоманова, з погляду сьогодення, полягає в тому, що він першим серед вітчизняних мислителів заклав підвалини політичної науки в Україні, вперше розробив не абстрактну, а конкретну (й на досить високому рівні) програму політичного реформування Росії з міцною гарантією свободи для України, яка могла б слугувати «стартовим полем» для досягнення її остаточної політичної незалежності. Він знайшов у політиці «розумну середину» між національним і загальнолюдським началами і шлях до її забезпечення через конституціоналізм, політичну свободу, права людини й національне самовизначення. Звідси творчість М. Драгоманова є цінною для нас і як історична пам'ятка, і як живі уроки політичної правди для сьогодення і для майбутнього.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова.
2. Проаналізуйте основні ідеї політичної програми українського соціального мислителя.
3. Розкрийте поняття «громадівський соціалізм».
4. Розкрийте системний підхід до політики в поглядах М. Драгоманова.
5. Визначте роль і внесок М. Драгоманова у розвиток ліберально-демократичного напрямку в українській політичній науці.

Теми рефератів

1. Соціально-політичний ідеал у творчості М. Драгоманова.
2. Проблема федералізму у трактуванні М. Драгоманова.
3. Позиції М. Драгоманова щодо націоналізму як ідеї та політичного руху.
4. Основні ідеї конституційного проекту М. Драгоманова «Вольный Союз – Вільна Спілка».
5. Проблема політичних прав і свобод громадян у творчості М. Драгоманова.

Тема 6

Розвиток суспільно-політичних ідей на західноукраїнських землях (О. Терлецький, І. Франко, А. Шептицький)

План

1. Пробудження галичан. Політико-правові погляди Остапа Терлецького
2. Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка
3. Духовно-політичні заповіді митрополита Андрея Шептицького

Поняття до теми

Греко-католицька церква, «Руська трійця», Головна Руська Рада, політична організація, суспільно-політичні погляди, конфесія

Література [11; 16; 23; 26; 29; 35; 37]

Методичні рекомендації

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII ст. опинилися під Австрійською монархією. На відміну від східноукраїнських земель, суспільно-політична думка

тут розвивалася мляво, а якщо й розвивалась, то завдяки духовенству. Насправді, всі найбільш відомі громадсько-політичні діячі, мислителі першої половини XIX ст., навіть такі відомі, як Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич чи Яків Головацький, були богословами або ж представниками духовенства. Чим пояснити занепад у Галичині світської суспільно-політичної думки?

Причини цього чітко сформулював в своїй статті «Становище Русинів у Галичині» (1846 р.) Яків Головацький: «Передусім,— зазначає він,— бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам — необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований і пригноблений, ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далше в цьому сні». «Сонне» західноукраїнське суспільно-політичне життя першим почав пробуджувати Михайло Драгоманов. Саме під його впливом сформувалися політичні погляди цілої плеяди значних західноукраїнських мислителів і громадсько-політичних діячів, таких як М. Павлик, О. Терлецький, М. Бучинський, В. Навроцький та ін.

Політичний ідеал Терлецького близький до федералізму Драгоманова. Він обґрунтовував його, виходячи з «громадівської» демократії, економічною основою якої мала стати власність громади на знаряддя праці і засоби виробництва. Важливо підкреслити, що вчений не захоплювався популярними тоді революційними ідеями. Особливу увагу він приділяв легальним способам боротьби за демократичні свободи і поліпшення умов життя українського населення, «в межах закону досягти економічного добробуту і незалежності».

Специфіка поглядів О. Терлецького полягала також у тому, що соціально-політичне визволення трудящих ставилося вище за національне питання, а відтак і вирішення національного питання. Свій політичний ідеал правознавець обґрунтовував, спираючись на ідею єдності всього українського народу, на прагнення галицької спільноти до возз'єднання зі східноукраїнською. Терлецький, зрештою, доходить важливого політичного висновку: подібне возз'єднання може стати реальністю лише тоді, коли суспільно-політичний і національно-визвольний рух у Галичині і в Східній Україні зіллються в єдине річище.

Під впливом М. Драгоманова сформувалися також самобутні політичні погляди великого західноукраїнського письменника, поета, публіциста і громадсько-політичного діяча Івана Франка (1856–1916). Що стосується спадщини і постаті цього мислителя, то за радянських часів усталилася тенденція тлумачити її в руслі так званої революційно-демократичної течії української суспільно-політичної думки. Остання ж, як правило, поєднувалась із російською революційною «демократією», внаслідок чого Івана Франка завжди ставили в один ряд з органічно чужими йому «предтечами російської соціал-демократії» (вислів Ульянова-Леніна) типу М. Чернишевського чи Д. Писарева, споріднювали його з абсолютно ворожими йому персонажами ткачовсько-нечаєвсько-більшовицького типу. Названа тенденція вкоренилась настільки, що й дотепер деякі українські вчені, не замислюючись, зараховують І. Франка до «революційно-демократичного крила», спрощуючи тим самим до примітиву спадщину визначного політичного мислителя.

Остаточний відхід І. Франка від інтернаціоналізму особливо помітний у статтях «Ukraina irredenta» (1895) і «Поза межами можливого» (1900). У праці-рецензії на однойменну книгу Юліана Бачинського «Ukraina irredenta» Франко зауважує, що книга, в котрій автор доводить, «що Україна не тільки існує, але мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою», – ця книга важлива «як факт» нашого політичного життя, «як вияв національного почуття і національної свідомості». Вважаючи книгу Ю. Бачинського першим виявом національної свідомості на галицько-українському ґрунті, Франко висловлює надію, що поряд із цією свідомістю з часом виникне й потреба політичної самостійності України, що «справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не здійсниться».

Ще глибшим є обґрунтування необхідності досягнення національної самостійності українським народом у статті «Поза межами можливого». Мислитель тут доходить висновку, котрий варто вважати одним із його духовних заповітів українському народові: «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

Початок ХХ ст. у розвитку суспільно-політичної думки Західної України ознаменувався появою в ній непересічної і величної постаті глави Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького (1865–1944).

Настійна потреба уважного вивчення спадщини цієї видатної особистості впливає з огляду на висловлені ним духовно-політичні заповіді, сконцентровані довкола центральної ідеї всієї його науково-творчої, практично-релігійної і громадсько-політичної діяльності. Йдеться про ідею подолання міжконфесійних протиріч і об'єднання всіх українців у єдиній державі на засадах християнської моралі як спільного об'єднавчого чинника.

Значну увагу в своїй творчості і практичній діяльності приділяв митрополит проблемі досягнення міжконфесійної злагоди між віруючими українцями. Він, зокрема, вважав, що для вирішення завдання об'єднання різних християнських церков в Україні довкола спільних для них християнських цінностей слід, найперше, позбутися духу розколу і ненависті, помиритися і в собі самих побороти вияви ворожнечі супроти братів.

Закликаючи припинити вакханалію самознищення, спричинену Другою світовою війною, він апелює до людяності, закликає піднести гуманність і поставити вище класових, партійних, національних та ідеологічних цінностей цінності загальнолюдські. Митрополит вважав їх неодмінною умовою досягнення щастя і добра для рідного йому народу і для всього людства.

Запитання. Завдання

1. Підготуйте коротке повідомлення про суспільно-політичну діяльність і творчість галицьких мислителів першої половини ХІХ ст. – Маркіяна Шашкевича,

Івана Вагилевича і Якова Головацького. У чому погляди Остапа Терлецького були прогресивнішими порівняно з вищеназваними мислителями?

2. Обґрунтуйте з філософсько-правового і політологічного поглядів і доведіть на прикладах розвитку суспільно-політичної ситуації в сучасній Україні висловлену О. Терлецьким тезу про те, що навіть найкращі закони у разі політичного незабезпечення їхнього втілення у життя залишаються лише на папері.

3. Підготуйте і проведіть диспут на тему: «Соціалістичні, національно-патріотичні і загальноцивілізаційні мотиви в публіцистичній, суспільно-політичній спадщині І. Франка».

4. Що ви знаєте про політичний акт ліквідації у часи сталінізму Української греко-католицької церкви? У чому полягали згубні наслідки цього акту? Покажіть на конкретних прикладах стан і тенденції сучасного відродження греко-католицької віри.

Теми рефератів

1. Політичні ідеї українського руху в Галичині в другій половині XIX ст.
2. «Руська трійця» – каталізатор розвитку українських патріотичних почуттів галицької молоді XIX ст.
3. Головна Руська Рада – перша політична організація галицьких українців.
4. Суспільно-політичні погляди Ю. Бачинського.
5. І. Франко – видатний діяч українського руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст.
6. Митрополит Андрей Шептицький – духовний будівничий української нації.

Тема 7

Осмислення національно-державницької ідеї в революційну добу української історії

План

1. *Зародження самостійницької тенденції у вітчизняній суспільно-політичній думці (Микола Міхновський, Михайло Грушевський)*
2. *Початки «непопулярного» політичного мислення (Грицько Коваленко)*

Поняття до теми

Ліберально-федеративний напрям у політичній думці України на початку XX ст., державницько-націоналістичний напрям суспільно-політичного руху, самостійницька тенденція у вітчизняній суспільно-політичній думці

Література [3–5; 8; 13; 16; 19; 24; 26–29; 31–35; 37; 38; 40; 43]

Методичні рекомендації

На початку XX ст., коли у світі загострилося національне питання, в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення Україною національної незалежності і повної державної

самостійності. Характерно, що ця ідея опанувала представниками двох протилежних напрямів, що вирізнялися в Україні на початку XX ст.: ліберально-федеративного та державницько-націоналістичного. Аби глибше зрозуміти різні підходи до однієї й тієї ж проблеми, розглянемо погляди двох найвідоміших представників цих напрямів – Миколи Міхновського і Михайла Грушевського.

Ліберально-федеративний напрям набув достатнього розвитку уже наприкінці XIX ст. Його уособлювали такі визначні мислителі, як М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський та ін. На початку XX ст. до нього прилучився відомий історик, громадсько-політичний діяч і політичний мислитель М. Грушевський.

Другий напрям – державницько-націоналістичний – з початком XX ст. тільки-но вступав у стадію свого формування. Постаттю номер один у його розвитку став на два десятиліття випускник юридичного факультету Київського університету Микола Міхновський. У 1900 р. на Шевченківському святі у Полтаві та Харкові він виголосив палку промову під назвою «Самостійна Україна». Лейтмотивом промови була ідея національного визволення українського народу від російського панування, національного самовизначення. Невдовзі видрукувана окремою брошурою, вона набула великої популярності в Україні і стала політичною програмою Революційної Української партії. В брошурі, зокрема, зазначається: «... коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим необмежену змогу всестороннього духовного розвитку й досягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

Міхновського вважають також одним із головних авторів конституційного проекту під назвою «Основний Закон «Самостійної України» Співки Народу Українського», який був складений групою членів Української Народної партії. Створений під впливом ідей Михайла Драгоманова, цей проект, однак, відкидає принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізованої демократичної держави. В його основу покладено інший принцип – принцип, що ґрунтується на ідеї повної самостійності України.

Проект був логічним продовженням ідейної платформи, викладеної у брошурі «Самостійна Україна». Він утверджував нову політичну традицію, яка хоч і не мала шансів на негайне практично-політичне втілення, однак символізувала собою прагнення українського народу до національного визволення. З того часу в розвитку української суспільно-політичної думки обґрунтування таких прагнень стає дедалі виразнішим. Проте воно виявляється в різних інтерпретаціях. Скажімо, не була чужою ідея досягнення державної самостійності для України й послідовному лібералу М. Грушевському, однак підходив він до неї з інших позицій, аніж М. Міхновський.

Мислитель із надзвичайно широким світоглядом, Грушевський ніколи не обмежував своїх інтересів тільки визволенням української нації. Він виступав за

реформування усієї Росії, за перетворення її у вільний союз вільних народів – союз моральний і економічно ефективний. Жоден народ не може збудувати власного благополуччя за рахунок приниження і пригнічення інших. Придушення інтересів будь-яких національностей і національних груп, незалежно від їхньої чисельності, є неприпустимо аморальним. Рівень розвитку демократії вчений вимірював, отже, не тим, як захищає закон у тій чи іншій політичній системі інтереси більшості, а тим, як закон захищає меншість.

1907 р. Грушевський ще вірив у можливість демократичного розв'язання національного питання в Російській імперії. Він писав, зокрема: «... ми визнаємо федеративні думки найбільш доцільним способом поєднання державного союзу з інтересами вільного і без утисків розвитку національного життя». Але вже тоді починає вимальовуватися визначальна лінія досліджень ученого, спрямована на глибоке осмислення проблеми національного самовизначення. Найхарактернішою особливістю політологічних студій М. Грушевського можна вважати його тверезий реалізм. У своїх дослідженнях він виходив із того, що у політиці далеко не все залежить від бажань і настроїв людей.

Після більшовицького перевороту 1917 р. Грушевський та його однодумці у своїх політичних поглядах пішли значно далі. Вже 22 січня 1918 р. у Четвертому Універсалі були декларовані основні елементи української державності і недвозначно заявлялося, що УНР стає «самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу». Необхідність утвердження статусу України як незалежної держави М. Грушевський обґрунтовує в ряді статей. Зокрема, 1918 р. у статті «Українська самостійність й її історична необхідність» учений зазначає, що необхідність повної свободи для українського народу, поряд з політичними мотивами, продиктована потребою впорядкування соціальних, економічних і фінансових справ України.

І все ж Грушевський до кінця залишається вірним саме федералістичним поглядам, у основі яких лежить його віра в можливість і необхідність досягнення кращого життя для всього людства. У цій же статті він зауважує, що після того, як Україна «перейде через всі потрясіння» і будуть остаточно закріплені інтереси трудящих українських верств, будуть утверджені культурні і національні умови українського життя, знову постане потреба встановити федеративні зв'язки, але, можливо, з іншими сусідами, «в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків».

За умов безпосередньої політичної боротьби українського народу за власну державність до Михайла Грушевського, як і до більшості визначних українських політичних діячів і мислителів, приходять розуміння, що утвердження демократичних цінностей і добробуту для українського народу неможливо досягти, якщо відхилитися від головної мети – досягнення повної незалежності України. Разом із тим стає зрозумілим, що здійснення такої мети тісно пов'язано з врахуванням реальних можливостей українського народу, його спроможності до державотворення, до налагодження власними силами свого політичного життя. Ще раніше – від початку XX ст. – над цією проблемою почали замислюватися вчені і громадсько-політичні діячі тієї доби, які прагнули глибше пізнати історичний ресурс українського народу, його внутрішній потенціал.

До кінця XIX ст., в умовах антиімперської боротьби, українська політична думка, цілком природно, шукала витоків трагічної долі українського народу ззовні, звинувачуючи в усіх бідах ворогів українського народу. І лише на початку XX ст. з'являються перші спроби глибокого самокритичного осмислення політичного розвитку українського народу, намагання тверезо осягнути внутрішні причини драматичного генезису нації. До таких спроб слід віднести книгу відомого дослідника, історика і громадсько-політичного діяча Грицька Коваленка під назвою «Людина і громада. Думки про добро і правду». Основне внутрішнє джерело могутності народів – воно починається з правосвідомості людей, з усвідомлення ними своїх і чужих прав і обов'язків. Немає розвиненої правосвідомості – не буде у спільноти і тієї внутрішньої сили, яка зробила б її здатною успішно протистояти зовнішнім ворогам.

Запитання. Завдання

1. Чим відрізнявся ліберально-федеративний напрям у політичній думці України на початку XX ст. від напряму державницько-націоналістичного? В чому ви бачите головний пафос творчості М. Міхновського?
2. Охарактеризуйте погляди М. Грушевського на проблеми українського державотворення. У яких творах вони викладені?
3. У чому полягає цінність праці Г. Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду»?
4. Доведіть висловлену Г. Коваленком думку про те, що основною причиною поразок історичних державотворчих змагань українського народу була відсутність в Україні стійкої правової традиції.

Теми рефератів

1. Ліберально-федеративний та державницько-націоналістичний напрями в історії української політичної думки початку XX ст.: основні ідеї та представники.
2. Історико-правове обґрунтування ідеї відродження української держави в працях М. Міхновського.
3. Політологічний аналіз проекту М. Міхновського «Самостійна Україна».
4. Теорія національного самовизначення за М. Грушевським.
5. Перші спроби глибокого самокритичного осмислення політичного розвитку українського народу в праці Грицька Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду».

Тема 8

Український націонал-комунізм: спроби поєднання національної ідеї з більшовизмом

План

1. Теоретичні пошуки компромісних варіантів поєднання національної ідеї з більшовизмом
2. Ідея поєднання комуністичного світогляду із завданнями національного визволення українського народу (Микола Хвильовий)

Поняття до теми

Український націонал-комунізм, національна ідея, національне визволення українського народу, більшовизм, комуністичний світогляд

Література [3; 5; 6; 8; 13; 16; 18; 19; 22; 24–27; 29; 31–35; 37; 41; 43]

Методичні рекомендації

Теоретичні пошуки компромісних варіантів поєднання національної ідеї з більшовизмом. Українська політична думка продовжувала активно розвиватися і в темряві реанімованої через революцію імперії. Тепер уже не царської, а більшовицької. З 1917 р. – до 1933 р. найповніше тут репрезентував її український націонал-комунізм. Терміном «націонал-комунізм» позначаються різні політичні течії і напрями, що об'єдналися на той час довкола ідеї «комуністичної перебудови суспільства» і повного національного визволення України та створення суверенної української держави.

Виникнення націонал-комунізму на українському ґрунті тісно пов'язане з тогочасними суспільно-політичними реаліями, слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Багато представників української демократії вбачали вихід з катастрофічного становища, в якому опинилось українське суспільство, у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і певною мірою перейнявши притаманний їй сповідникам спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійність України і зіграли на руку більшовицькій верхівці з її централізаторсько-шовіністичною політикою, прирікши себе на загибель, а Україну на десятиліття підневільного існування за умов радянсько-більшовицького тоталітаризму.

Націонал-комунізм в Україні почав розвиватися вже з перших років радянської влади. Найяскравішим свідченням цього є брошура Сергія Мазлаха та Василя Шахрая «До хвили (що діється на Вкраїні та з Україною?)». Її написано в яскраво-публіцистичному, емоційному стилі, що, звичайно, не відповідало загальноприйнятим канонам наукового твору. Однак це не применшує її ваги і значення, оскільки було започатковано цілий напрям у розвитку української суспільно-політичної думки за умов тоталітаризму. Автори, насамперед, висловлюють думку про те, що революція в Україні має не лише соціальний, а й національний характер, що соціалістичний лад в державі може забезпечити лише цілком незалежна українська радянська республіка.

Слідом за первісним проявом націонал-комунізму в Україні, особливо в 20-і роки, виникає низка політичних течій із спільним прагненням знайти можливі шляхи національного самоутвердження України. Поза всяким сумнівом, саме ці політичні течії були одним з головних чинників, що зумовили після XII з'їзду РКП(б) зміни в національній політиці більшовиків і зробили на короткий період можливим розвиток елементів українізації. Остання постала як політика партійно-державних органів УРСР у 20-і роки і на початку 30-х, спрямована на більш органічне впровадження радянсько-комуністичної ідеології на Україні силами національних кадрів і в доступній для місцевого населення формі. Провідну роль в українізації відігравав народний комісаріат освіти на чолі з О. Шумським, а потім М. Скрипником. Українізація, а також, певною мірою, благодійний вплив

НЕП'у в Україні сприяли взаємному послабленню протистояння московських більшовиків і опозиційних сил українського націонал-комунізму. Однак це був спокій перед бурею, своєрідне перегруповання сил перед новим вибухом суперечностей. Найяскравішим свідченням цього стали радикальні політико-публіцистичні виступи письменника Миколи Хвильового.

Микола Хвильовий (1893–1933) був талановитим письменником і яскравою особистістю. Щоб якомога глибше пізнати його творчість, треба врахувати добу, в яку він жив і творив. М. Хвильовий, по-перше, був невіддільний, за словами Лисяка-Рудницького, від епохи «українського ренесансу» 20-х років – «гарячкового періоду в історії Радянської України», років «великого культурного піднесення нації, згодом зрізаного сталінським терором». Він був продуктом тієї складної за своєю невизначеністю епохи. З одного боку, він «втішався милістю та протекцією режиму» і близькими стосунками з особами, наділеними верховною владою в республіці, а з другого, «будучи людиною з неприборканим темпераментом і з сильними власними переконаннями, він не міг задовольнитися тим, щоб виконувати «соціальні замовлення», накинені згори». По-друге, Хвильовий розумів національне питання, на відміну від інших націонал-комуністів, не спрощено, а «на універсалістичний лад». Він, зі слів Лисяка-Рудницького, «... вірив у те, що національна свобода невіддільна від визволення та розвитку людської особовості і від розгортання інтелектуальної та мистецької творчості». Він прорікав «грядучу емансипацію колоніальних народів»; для цього він викував поняття «азіатського ренесансу». Хвильовий був переконаний, що покликання України полягає в тому, щоб бути посередником між Європою та відродженими націями Сходу.

Підсумуємо все сказане. Якщо брошура Сергія Мазлаха і Василя Шахрая була першою спробою за умов більшовицької дійсності ідейно-політично відстоювати самостійну державність України, то сміливий, талановитий і безкомпромісний голос Миколи Хвильового був останньою такою спробою. Але, як зауважує сучасний український вчений і публіцист Сергій Таран на адресу М. Хвильового та його однодумців, «скільки б вони не літали серед рожевих хмар, довелося їм повертатися на тверду, притоптану чоботами НКВС землю». З початку 30-х років розпочинається ціла серія гучних процесів і неприкритих розправ (справжня кривава вакханалія тоталітарного режиму) над українською інтелігенцією, що на кілька десятиліть унеможливила будь-які спроби вільного висловлювання політичних думок, поглядів, переконань.

Запитання. Завдання

1. Підготуйте за вільним вибором реферативні повідомлення про основні течії українського націонал-комунізму.

2. Український історик Тарас Гунчак, оцінюючи трагедію життя М. Хвильового, писав: «Переживаючи трагедії етноциду, штучного голодомору, зраду його візії відродженої України, з її власним шляхом розвитку суспільного, політичного, економічного та культурного життя, письменник покінчив життя самогубством. Він убив мрійника, який вів за собою тисячі на безперспективні барикади необдуманого майбутнього. Пострілом у скроню Хвильовий визволив себе з комуністичного тупика, який він сам, в ідеологічному пориві, допомагав

збудувати, забуваючи про вічні людські вартості. Забуваючи також про поняття добра і зла. Заплативши своїм життям за свої зрадливі ідеали «Загірної комуні», Хвильовий оборонив перед історією не тільки свою особисту, але й національну гідність». З цієї цитати спробуйте вивести основні політичні проблеми в суспільно-політичному розвитку українського суспільства 20-х – початку 30-х років і дайте відповідь на запитання: «Що засвідчувала і що символізувала собою трагічна доля Миколи Хвильового?»

3. Назвіть і охарактеризуйте відомі вам з історії та літератури політичні течії в інших країнах, аналогічні українському націонал-комунізму.

4. Зробіть порівняльний політологічний аналіз основних ідей брошури С. Мазлаха і В. Шахрая «До хвили» та думок суспільно-політичного характеру, висловлених у художніх і публіцистичних творах М. Хвильового.

Теми рефератів

1. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.
2. В. Шахрай – фундатор і теоретик українського націонал-комунізму.
3. Проблема українізації в поглядах О. Шумського.
4. Націонал-комуністичні переконання М. Скрипника.
5. Михайло Волобуєв – представник «націонал-ухильництва» в Україні в 20–30 роки ХХ ст.

Тема 9

Феномен міжвоєнної української еміграції. Теоретичні підходи до питання відновлення української державності

План

1. Дмитро Донцов – родоначальник українського «чинного» націоналізму
2. Монархічно-консервативна концепція В'ячеслава Липинського
3. Особливості формування і розвитку політичної думки української міжвоєнної еміграції

Поняття до теми

Українська політична еміграція, українська зарубіжна політична наука, концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова, національно-державницький напрям (В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Рудницький, М. Сціборський), консервативна течія в західній українській політичній думці (С. Томашівський, В. Кучабський), монархічно-гетьманська концепція В. Липинського

Література [3; 5; 6; 8; 13; 16; 18; 19; 22; 26; 29–35; 37; 41; 43]

Методичні рекомендації

Ідеї самостійної України, проголошені М. Міхновським, підштовхнули до подальшого розвитку української державотворчої ідеології, що відома під назвою «чинного» націоналізму. Його фундатором став доктор права, публіцист, журналіст Дмитро Донцов (1883–1973). Саме із сторінок його праць виникло поняття «чинний» націоналізм, тобто певне звання, «чин», який мусить

поєднувати, інтегрувати в собі будь-яку подію чи процес з розвитком революції. Ця вимога, до речі, дуже близька до більшовицького гасла «жити для революції».

Цікавим штрихом у політичній біографії Д. Донцова є те, що він починав як соціаліст. Його кумиром, як і більшості представників того покоління, був Карл Маркс. Але згодом Донцов зневірився у марксистських теоріях і знайшов собі іншого кумира – Фрідріха Ніцше, якого єднала з Марксом утопічна думка насильницьким шляхом дати особистості цілковиту свободу. Пізніше Донцов став у гостру опозицію до марксизму.

Оцінюючи події 1917–1920 рр., коли українська нація опинилася серед переможених, Донцов покладає відповідальність за цю поразку на «націоналізм загибелі, або провансальство», який сповідували, на його думку, Драгоманов, Франко, Грушевський та інші українські політичні мислителі і громадсько-політичні діячі ліберально-демократичного спрямування. Таке «провансальство», вважає він, призвело не тільки до приниження всієї нації, до відведення їй ролі якогось там племені, плебейського місця серед інших народів, а поступово й «до автономізації поняття нації, до її заперечення, до певного відкидання моменту боротьби...». Націоналізму ліберальному (культурному) Донцов протиставляє витворений ним «чинний націоналізм». Інтелектові в ньому протиставляється «воля до життя» і «воля до влади»; знанням і раціоналізму – ірраціоналізм і романтизм; вселюдському розумінню свободи – ідея боротьби, експансії і насильства; скептицизму й відсутності віри – догматизм, винятковість, твердість і фанатична віра у «свою правду»; ліберальному демократизму – інтереси нації за будь-яку ціну.

Націоналістична ідеологія у творчості Д. Донцова дала поштовх розвитку суспільно-політичної думки, що сповідувала принцип: «мета виправдовує засоби». Разом із Донцовим цієї думки дотримувались Коновалець, Мельник, Бандера та інші проповідники українського націоналізму. Але слід пам'ятати, що націоналізм ніколи не був ані першим, ані основним носієм української національної ідеї. І сьогодні, коли носієм цієї ідеї виступає не група чи каста, а весь український народ, націоналізм як ідеологія тоталітарного типу, при всьому тому, що вона народилася у безкомпромісній боротьбі полярних сил, не може дати українському народові вагомих перспектив. Хоча було б несправедливо підходити нігілістично до творчої спадщини Д. Донцова: є в ній і такі ідеї, які несуть у собі життєдайну силу (дух зорганізованості, дисципліни і т. ін.) і можуть бути корисними для нашого сьогодення.

У 20-і роки, коли набули популярності націоналістичні ідеї Дмитра Донцова, з'явилися і наукові твори В'ячеслава Липинського (1882–1931) – видатного історика і політолога, автора понад 200 досліджень.

В. Липинський – представник старовинного роду українсько-польської шляхти – заснував консервативну школу в українській політології. Шляхетське походження вченого певною мірою спонукало його до обґрунтування вже у перших своїх творах ідеї активної участі саме української шляхти у політичному та національному відродженні української держави. До перевероту 1917 р. в його творчості, правда, ще проглядають тенденції, близькі до народництва. Однак при уважному аналізі стає очевидним, що навіть тоді, в юнацькі роки, і пізніше Липинський як представник своєї верстви стояв на консервативних позиціях.

Після ж 1917 р. він не приєднався до Центральної Ради, а активно підтримував гетьмана П. Скоропадського, оскільки монархічна ідея виявилася близькою до його ідейно-теоретичних уподобань.

В. Липинський написав чимало фундаментальних історичних і політологічних праць, у яких остаточно викристалізовується його монархічно-консервативна державотворча концепція. Особливістю і позитивним елементом національного консерватизму В. Липинського, на відміну від класового патріотизму соціалістів і від надрадикального націоналізму Д. Донцова, була ідея політичної інтеграції як засобу творення незалежної національної держави. Нація для Липинського – це всі громадяни, що складають населення держави. Його націоналізм зводиться до того, що українці відрізняються від інших народів лише своєю політичною інтеграцією. Інтегровані на ґрунті етнокультури і національної самосвідомості, вони повинні згуртовувати всі народи в одне ціле. Поряд з цим важливою складовою національного консерватизму мислителя можна вважати і його ставлення до ідеології, її він виводить із народних традицій та звичаїв, зокрема з державного досвіду гетьмансько-козацьких часів та високої етичної культури хліборобської спільноти, а також вважає її рушійною силою національного відродження України.

Суттєвим внеском В. Липинського у політичну науку слід вважати його типологію та аналіз форм державного устрою. За його схемою, існують три основні типи державного устрою: «демократія», «охлократія» і «класократія». Липинський зауважує, що за «демократії» державна влада потрапляє або ж безпосередньо до «багатіїв-плутократів», або ж до найнятих ними політиків-професіоналів з-поміж інтелігенції. Як наслідок, державна влада стає знаряддям здійснення не народних, а приватних інтересів окремих осіб чи угруповань. Розмежування політичних партій позбавляє їх відчуття політичної відповідальності, а необмежений демократичний індивідуалізм підриває у суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Характерно, що одним із яскравих прикладів такої «демократії» В. Липинський вважав Українську Народну Республіку.

До держав «охлократичного» типу В. Липинський відносить революційні диктатури, фашизм, більшовизм та ін. Для цієї системи, на його думку, характерно зосередження політичної й духовної влади в одних руках. Причому під духовною владою він розуміє не лише церковну в її традиційному розумінні, а й ідеологічну в сучасному розумінні, коли глава держави є водночас пророком і непогрішимим інтерпретатором тієї чи іншої офіційної ідеологічної доктрини. Характерною особливістю «охлократії», на думку вченого, є те, що в минулому її представляли кочовики, а в новітні часи – декласовані елементи. За умов такого державного устрою панівною стає монолітна військово-бюрократична ланка, яка легко маніпулює пасивною та аморфною юрбою.

І третьою, найпридатнішою для України, В. Липинський вважає «класократію» – форму державного устрою, що відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В основі такого устрою повинна лежати, на думку В. Липинського, правова, «законом обмежена і законом обмежуюча», конституційна монархія. Згідно з цим устроєм, на чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається у спадок і є легітимною.

Характерно, що, пропонуючи монархічний устрій, В. Липинський заперечує демократію як метод організації нації, але не заперечує її як свободу. В його монархічній системі громадяни наділені свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода обмежена авторитетом сильної й стабільної влади. «Класократія», в його розумінні, є гармонійною політичною співдружністю хліборобського класу, як консервативної опори держави, з іншими класами.

Загалом, монархічні, консервативні ідеї В'ячеслава Липинського все ж не знайшли широкої підтримки. Але багато його висновків щодо утвердження самостійної Української держави зберегли своє значення й донині, викликаючи інтерес у сучасних політиків і політологів.

Трагічні наслідки Першої світової війни, поразка Української Народної Республіки і встановлення в Україні радянської влади стали тими потужними каталізаторами, що спричинили колосальне за своїми масштабами переміщення протягом 1917–1920 рр. за межі країни десятків тисяч людей. Звичайно, в цій загальній масі було чимало так званих «біженців». Але поряд з цим народилася й самобутня українська політична еміграція, чисельність якої з 1917 р. до 1939 р. становила приблизно 100 тис. осіб. У чому полягала ця її самобутність? Першою ознакою української політичної еміграції було те, що процес її формування почався не лише після поразки національно-визвольних змагань, а й у зв'язку з внутрішньоукраїнською політичною боротьбою, що в різних формах продовжувалася й після переміщення за кордон тисячних мас українського громадянства. Цю ознаку української еміграції можна кваліфікувати як роз'єднуючу. Другою, об'єднуючою, особливістю української еміграції стала консолідація усіх політичних сил довкола ідеї відновлення національної державності. А третю особливість української еміграції можна визначити так: на відміну, скажімо, від російської соціально-політичної еміграції, для якої кремлівські володарі були ворогом лиш соціальним, українська еміграція мала національно-політичний характер.

Зауважимо, що між різними політичними течіями, їхніми ідеологіями точилася постійна і гостра полеміка. Скажімо, Д. Донцов різко критикував М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського. Під час цієї критики він у праці «Націоналізм» сформулював шість принципів «модерного націоналістичного світогляду» – фундаментальних постулатів «чинного націоналізму»: зміцнення волі нації до життя, до влади, до експансії; прагнення до боротьби; романтизм, догматизм, ілюзійонізм; фанатизм і аморальність; синтез раціоналізму та ірраціоналізму; творче насильство та ініціативна меншість.

З іншого боку, В. Липинський гостро критикував Д. Донцова, його «інтегральний націоналізм» і показував, що націоналізм може бути двох ґатунків: творчий і руйнівний, тобто такий, що сприяє державному життю нації, і такий, що це життя роз'їдає. Прикладом першого він вважав націоналізм англійський, другого – націоналізм єврейський, польський та український. Виступаючи проти міхновсько-донцовського «Україна для українців!», В. Липинський наголошував, що «нація – це всі громадяни даної держави», а отже, українським є і повинно бути все, що осіло на Україні, без огляду на його етнічне чи класове походження.

Поняття нації є тотожним поняттю держави – це положення є центральним в теорії В. Липинського.

У цілому ж кожна з названих політичних течій, нехай і з різних позицій, але обстоювала ідею національно-незалежного державотворення. В цьому розумінні в еміграції десятиріччями складався певний політичний плюралізм, який, як свідчить історичний досвід кінця ХХ ст., дав українській політичній думці певні уроки, збагатив її рядом продуктивних ідей.

Запитання. Завдання

1. Ознайомтеся з літературою, присвяченою українській еміграції і визначте характерні особливості й відмінності міжвоєнної еміграційної хвилі як історичного і соціально-політичного явища порівняно з іншими течіями.

2. Визначте спільні ознаки й відмінності в ідейно-політичному розвитку різних течій еміграційної української суспільно-політичної думки міжвоєнної доби.

3. Проаналізуйте сучасні науково-публіцистичні праці, присвячені Дмитру Донцову, і спробуйте визначити ставлення до його ідейно-політичної спадщини з боку різних наукових кіл і політичних угруповань.

4. Проілюструйте на прикладах із сучасного політичного життя України доцільність критики В'ячеславом Липинським демократії як державно-політичного устрою і дайте з сучасного погляду політологічну оцінку його монархічно-консервативній концепції та висловленим ним політологічним ідеям.

Теми рефератів

1. Особливості формування української політичної еміграції.
2. Основні концепції державності в українській зарубіжній політичній науці.
3. Концепція інтегрального націоналізму Д. Донцова.
4. Державотворчі ідеї представників національно-державницького напрямку (В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Рудницький, М. Сціборський).
5. Основні ідеї і представники консервативної течії в західній українській політичній думці (С. Томашівський, В. Кучабський).
6. Монархічно-гетьманська концепція В. Липинського.

Тема 10

Зародження новітніх поглядів і підходів у розвитку політичної думки повоєнної української еміграції

План

1. Політичний заповіт Володимира Винниченка
2. Політологічні студії і прогнози Івана Лисяка-Рудницького

Поняття до теми

Поняття нації, «історичні» та «неісторичні» нації за І. Лисяком-Рудницьким; етнічні складники українського характеру за Ю. Липою.

Література [3; 11; 13; 19; 27; 31; 35; 37]

Методичні рекомендації

У перші роки по закінченні Другої світової війни в середовищі української еміграції з новою силою пролунав голос Володимира Винниченка, який до того мовчав довгі роки, не бажаючи брати участі в еміграційних державних інституціях і урядах, вважаючи їх грою амбіцій і плодом непогамованого честолюбства та ілюзій. Чому ж замовкла ця активна з політичного погляду людина, яка не раз доводила свою активність і послідовність у ставленні до УНР?

Життя В. Винниченка, нелегке й раніше, у вимушеній еміграції перетворилася на справжню трагедію. Фатальною для нього стала поїздка 1920 р. до Москви, де він намагався порозумітися з більшовицьким урядом стосовно подальшої долі суверенітету України. Дійти згоди з кремлівськими лідерами йому, звісно, не вдалося. Натомість його спроба викликала вогонь нещадної критики з боку емігрантських кіл. Більшість еміграції не зрозуміла, чи не побажала зрозуміти у своїй сліпій нетерпимості, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була продиктована не прийняттям більшовицьких політичних методів і навіть не соціалістичними переконаннями Винниченка, а лише його палкою любов'ю до знедоленої Вітчизни.

За два роки до смерті (1949 р.) Винниченко пише унікальний твір «Заповіт борцям за визволення», в якому відбивається і завершується складна еволюція його політичних поглядів на засоби і методи боротьби за незалежність України.

У найбільш стислому вигляді їх можна викласти у двох політичних заповідях Володимира Винниченка. Перша з них полягає в тому, що незалежну Україну слід творити в самій Україні, а не поза її межами. Допомоги у боротьбі за національне визволення проти ворогів українського народу, вважає Винниченко, слід шукати не в зовнішніх силах, а в самому українському народі, йдучи назустріч його соціально-політичним прагненням. Відтак і носієм української державності не може бути гурт емігрантів. Це право належить лише українському народові.

З цього випливають головні завдання української еміграції: нарощувати власну конструктивну діяльність, а також розвінчувати всілякі спроби дискредитувати українську національно-державну ідею. На думку В. Винниченка, необхідно створити спільний консолідуючий друкований орган усієї української еміграції під назвою «Парламент Вільної України».

І другою важливою заповіддю цієї книги є необхідність орієнтації на розв'язання національно-державного питання України не через війну, а через мир, через зближення двох протилежних соціальних систем.

В. Винниченко схиляється до висновку, що причина жорстокості в суспільно-політичному розвитку лежить у самій людині. І щоб зробити життя справедливим і рівноправним, слід оновитися самій людині. Оновити слід усе, що складає її єство – психіку, душу, мораль, побут, родину і навіть систему харчування. Тільки така людина стане спроможною змінити світ.

Філософсько-політична теорія В. Винниченка ґрунтувалася на його соціально-політичній програмі так званої «колектократії», тобто системи всебічної – духовної, правової, фізичної й матеріальної та внутрішньої – гармонії між людьми на всій планеті. З позицій цієї концепції розглядав він і перспективи розвитку капіталізму і соціалізму, проблеми їх взаємовідносин.

Протилежні політичні системи, на думку письменника, не повинні ворогувати, а мусять порозумітися політично і зблизитися економічно шляхом докорінної реорганізації всього господарства. Ці думки В. Винниченка багато в чому збігаються з ідеями відомих представників «теорії конвергенції» (Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, Я. Гинберген, Р. Арон, А. Сахаров та ін.), відповідно до якої економічні й ідеологічні відмінності між капіталізмом та соціалізмом поступово зникнуть, аж до повного злиття цих систем.

Політологічні студії і прогнози Івана Лисяка-Рудницького. У повоєнні роки в середовищі української еміграції одним із найвизначніших вчених, котрий розвивав політичну думку і політичну науку, справедливо вважався Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984), який уперше – переважно у жанрі коротких історичних есе – широко і глибоко проаналізував історію української політичної думки від Драгоманова до українських дисидентів 60-х років.

Учений дійшов висновку, що кожному народові властивий свій, неповторний національний характер, який визначається «комплексом культурних вартостей, правилами поведінки і системою звичаїв», властивих певній країні. Серед особливостей суспільно-політичного розвитку України він вказував на органічне співіснування в ньому двох традицій: західної – соціально-політичної та східної – християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, він відносить його до так званих «неісторичних», або «недержавних», народів, характерною прикметою розвитку яких була відсутність власної держави і нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості і елітарної культури. Відтак учений робить важливі висновки. Перший – відсутність історично сформованої вищої еліти утруднює побудову національної держави. Другий – процес націотворення, відродження певного народу може йти не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (як це відбувається, на його думку, в Україні) – знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти і культури.

Запитання. Завдання

1. Підготуйте короткі повідомлення про життя, практично-політичну діяльність і творчість В. Винниченка в доеміграційний і в міжвоєнний періоди.
2. Познайомившись із наведеним у параграфі уривком з роману В. Винниченка «Нова заповідь», спробуйте дати йому політичну оцінку з погляду сьогодення.
3. Проілюструйте на прикладах характеристику І. Лисяком-Рудницьким українського народу як народу «недержавного».
4. Проаналізуйте вимоги «Заяви» американських інтелектуалів українського походження, дайте їм політологічну оцінку.

Теми рефератів

1. Громадсько-політична діяльність В. Винниченка.
2. В. Винниченко про національне відродження України.
3. Проблема здобуття і розбудови власної держави в поглядах І. Лисяка-Рудницького.

4. Поняття нації, «історичні» та «неісторичні» нації за І. Лисяком-Рудницьким.
5. Етнічні складники українського характеру за Ю. Липою.

Тема 11

Суспільно-політичні погляди українських дисидентів-шістдесятників і передумови формування вітчизняної політології

План

1. Особливості політичних поглядів українських дисидентів-шістдесятників
2. Український політологічний ренесанс: пошуки шляхів і встановлення дороговказів

Поняття до теми

Дисиденти-шістдесятники, правозахисний рух в Україні, національна ідея, національний характер і ментальність

Література [16; 18; 19; 26; 27; 31; 37]

Методичні рекомендації

Трагічна смерть Миколи Хвильового на початку 30-х років мовби поставила крапку в розвитку незалежної суспільно-політичної думки підрадянської України. Відновилась вона через кілька десятиліть, під час хрущовської відлиги. Представники найактивнішого напрямку, що з'являється в цей час, увійшли в історію під назвою «дисидентів», або «шістдесятників». В післясталінський період вони знову поставили українську проблему, заявили про невирішеність національного питання в СРСР, зокрема в Україні, сміливо вступили в нерівну боротьбу за право свого народу на незалежне існування на своїй власній землі. Серед них були поети, письменники, публіцисти і журналісти, історики, психологи, юристи – С. Вірун, М. Горинь, І. Дзюба, І. Драч, І. Кандиба, С. Караванський, Л. Костенко, Л. Лук'яненко, В. Мороз, Є. Сверстюк, В. Стус, В. Чорновіл та ряд інших, істинних громадян землі української, які активно згуртовували національний рух, мужньо виборювали ідеї національного відродження. На судилищах, у засланні, за в'язничними ґратами шістдесятники виступали за права особистості, утвердження національної гідності людей, спілкування націй на рівноправній основі, право кожної нації на свободу культурного розвитку. Їх не задовольняли косметичні спроби офіційних властей підфарбувати тоталітарний режим.

Щоб зрозуміти політичний характер і значення дисидентства як суспільно-політичного явища, антитоталітарне спрямування його ідеології, слід визначити форми його розвитку. Це насамперед створення і діяльність різних політичних організацій і невеликих груп. Серед них можна назвати створену наприкінці 1959 р. «Українську робітничо-селянську спілку» (фундатор – Л. Лук'яненко), яка ставила питання про те, що «для покращення матеріального і політичного становища громадян республіки Україні необхідно вийти зі складу СРСР на підставі ст. 17 Конституції СРСР і утвердити незалежну державу». Поряд з цим в

Одесі виникла «Демократична спілка соціалістів», яка ставила собі за мету перетворитися в другу соціалістичну партію в країні. На Західній Україні в цей час діяли невеликі нелегальні, переважно культурологічні групи – «Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет», «Український національний фронт». Скажімо, остання виступала за українську самобутню культуру, чистоту мови, вивчення історичного минулого свого народу.

Від початку 70-х років, коли СРСР ратифікував у 1973 р. міжнародні пакти прав людини, а в 1975 р. підписав Заключний акт в Хельсінкі, в Україні, як і в інших республіках СРСР, започатковується правозахисний рух. 9 листопада 1976 р. утворилася Українська група сприяння виконанню хельсінських домовленостей (засновники М. Руденко, О. Мешко, О. Тихий). У Декларації, проголошеній цією групою, ставилися такі завдання: 1) ознайомлення зі змістом Декларації прав людини, схваленої ООН у 1948 р.; 2) активне сприяння виконанню гуманітарних статей Заключного акта; 3) надання Україні права бути представленою на всіх міжнародних форумах як суверенній державі; 4) акредитація в Україні представників зарубіжної преси і т. ін.

Специфічною формою інакомислення в цей період стає так званий самвидав, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів – від рукописних журналів до релігійно-духовних псалмів, сторінок Євангелія, творів Д. Донцова, тогочасних заборонених віршів і публіцистики. Рух 60–70-х рр. поповнювався також релігійними дисидентами – віруючими заборонених конфесій і протестантських громад, представниками єврейства, які прагнули вільного виїзду за кордон, кримських татар, які домагалися повернення на свої землі, та ін. Досить поширеною формою протесту були в той час акції протесту на захист заарештованих товаришів, вимоги виконання державних законів і Конституції, наукові конференції на захист української мови, листи і звернення до керівних органів влади.

Важливим аспектом руху протесту дисидентів було його правове забарвлення. Усі твори, діяння, звернення об'єднані єдиною ідеєю влади закону.

Українська політична думка, репрезентована рухом 60-х років, поряд із досягненнями мала, звичайно, й свої слабкі сторони. Зокрема, вона була переважно «письменницькою», може, надмірно емоційною, їй нерідко бракувало філософської виваженості. Однак саме представникам цього напрямку, насамперед, і належить заслуга в прийнятті Верховною Радою Української Республіки 24 серпня 1991 р. Акта про державну незалежність України, яка відтоді визнана у світі як самостійна держава.

За роки панування радянсько-тоталітарної політичної системи політична думка й політична наука в Україні не тільки не просунулися уперед порівняно з ідеями та думками, висловленими її найвизначнішими представниками в дореволюційні часи та в еміграції, а значною мірою деградувала. Відтак, здобувши незалежність, Україна вимушена була починати фактично з азів політичної науки, без якої сьогодні неможливий демократичний розвиток жодної держави.

Водночас із виборенням самостійного національно-державного розвитку починається справжній політологічний ренесанс. Реформуються старі і створюються нові кафедри політології в вузах, виникають відділи в академічних

інститутах і цілі наукові установи, викладачі й науковці яких, наснажені ідеєю і можливістю досягнення самостійного державного розвитку, плідно працюють задля утвердження політичної науки в суспільно-політичній практиці. На сьогодні в Україні існує мережа наукових закладів, що чимало роблять задля утвердження в суспільстві цивілізованого ставлення до політики, подолання аматорських уявлень про неї, особливо щодо управління державою. Безцінним для політологічного відродження є досвід світової політичної науки і, насамперед, закордонних інститутів, центрів і установ, де вивчається українська політична думка і аналізуються сучасні політичні проблеми та перспективи розвитку нашої держави.

Запитання. Завдання

1. Назвіть основні політологічні центри сучасної України, охарактеризуйте в межах можливого їхню діяльність.
2. Спробуйте самостійно визначити найважливіші течії сучасної української суспільно-політичної думки. Назвіть їх представників (авторів та їхні праці).
3. Прочитайте поему «Хрест» відомого українського дисидента Миколи Руденка, вичленіть політичні проблеми, поставлені поетом на початку 1976 р.

Теми рефератів

1. Дисидентський рух як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні.
2. Політичні погляди представників українських дисидентів.
3. Правозахисний рух в Україні: основні постаті і підходи.
4. Проблема національної ідеї в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців.
5. Національний характер і ментальність як напрям досліджень сучасних наукових політологічних центрів і шкіл.

Тема 12

Політична наука і освіта в сучасній Україні

План

1. Утвердження політології як науки і засобу сприяння процесові реформування українського суспільства
2. Проблеми розвитку політології як навчальної дисципліни у системі вищої освіти України
3. Перспективи розвитку політичної науки і освіти як цілісного соціально-гуманітарного комплексу

Поняття до теми

Громадянська освіта, політична соціалізація, політологічна просвіта, практична політична діяльність

Література [27; 31; 37]

Методичні рекомендації

На початку 90-х років XX ст. в Україні разом з утвердженням національної незалежності було започатковано процес формування політичної науки і освіти – науково-навчального комплексу, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні всього соціуму, соціальних груп та окремих індивідів систематизованих знань про політику і навичок участі у політичному житті. За сучасних умов він покликаний вирішально впливати на розвиток громадянської свідомості, формувати цінності свободи, права на усвідомлений вибір особистістю життєвих пріоритетів, реалізацію людської гідності. Окрім того, в складній ситуації якісної зміни політичної системи політична наука і освіта постають важливим засобом збереження і зміцнення державності, формування підвалин громадянського суспільства.

Вітчизняна школа політології нині перебуває на завершальній стадії становлення системи політичних знань. Найвагомішим завоюванням українських науковців і освітян, що відстоювали впровадження політології і наповнювали її реальним змістом, є подолання серед широкого загалу і в структурах державної влади упередженого ставлення до ідеї запровадження системного вивчення політичних знань в межах спеціальної, апробованої в розвинених демократіях науково-навчальної дисципліни. Наступний етап потребує переорієнтації політичних знань у площину їх практичного використання, наповнення змістом уже сформованих і розвитку нових напрямів політичної науки, забезпечення відповідності вітчизняного досвіду засвоєння політологічної проблематики кращим світовим зразкам. Все це потребує уважного переосмислення пройденого політологією шляху й визначення перспективних напрямів її подальшого розвитку.

В рамках вітчизняного наукового простору сформувалися основні напрями політичної науки, спрямовані на осмислення політичного життя і з'ясування тенденцій суспільно-політичного розвитку. До таких напрямів відносяться:

- відродження історії світової і української політичної думки;
- розвиток теорії політичної науки і філософії політики;
- з'ясування механізмів функціонування влади і політичної системи суспільства;
- дослідження проблематики державотворення і демократизації суспільства;
- вивчення динаміки трансформаційних процесів і модернізації суспільства;
- осмислення процесів становлення інфраструктури і ціннісної основи громадянського суспільства;
- усвідомлення соціального впливу і національних особливостей політичної свідомості та культури;
- визначення тенденцій міжнародної політики і характеру сучасного цивілізаційного розвитку;
- формування на вітчизняному ґрунті субдисциплін політичної науки (етнополітології, порівняльної політології, політичної конфліктології, політичної історії, інформаціології, партології та ін.);
- виокремлення, наповнення змістом і практична апробація основних сегментів прикладної політології.

Дослідження в рамках політології поширюються на такі важливі суспільні інститути, як політичні партії і громадські об'єднання та органи місцевого самоврядування. Політологія розглядає та досліджує різні аспекти багатогранної системи взаємовідносин суб'єктів і об'єктів політики. Звісно, наука про політику не може претендувати на вивчення всієї багатоманітності проявів політичного життя суспільства, однак вона є, по суті, єдиною наукою, що досліджує такі прояви в систематизованому вигляді. На особливу увагу заслуговує те, що вона досліджує рівень масової свідомості, тобто озброює людей знаннями, які використовуються в повсякденному громадянському бутті: про розвиток держави та суспільства; про наявну політичну систему, її структуру і функції; про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу; про права й обов'язки громадянина і держави, умови їх здійснення та захисту.

Політично освічене суспільство з розвинутим почуттям громадянської гідності є головною умовою встановлення демократії. Адже остання – це не тільки справедливі закони, не самі лише альтернативні вибори та пропорційне представництво. Це ще й певний стан суспільної свідомості, менталітету, коли люди пов'язують свій добробут не з «добрим царем», а з власним бажанням і вмінням долати несправедливість. Відповідно, політологія покликана формувати розвинену, демократичну політичну свідомість, основними показниками якої є:

- політична компетентність: інтерес до політичних подій; частота участі в дискусіях з політичних питань;
- інформованість про політичні події та їх суб'єктивне розуміння;
- переконаність у важливості політичної активності й можливості впливати на політичний процес;
- політичні цінності: ступінь прийняття (чи неприйняття) оцінювальних суджень про волю, демократію, соціальну справедливість, рівність, індивідуалізм, роль держави, ринкову економіку, приватизацію, характер міжнаціональних відносин тощо;
- політична ідентифікація: ставлення до діяльності політичних партій, громадських рухів і організацій; рівень інформованості про партійні програми і ступінь їх підтримки;
- відчуття причетності до нації, держави, міста, району;
- політична довіра: переконаність у легітимності правлячого режиму; ставлення до провідних політичних лідерів;
- ступінь довіри і підтримки інститутів влади різного рівня.

Нині політична наука розвивається стабільно і поступово займає належне місце в системі суспільствознавства, дедалі помітніше впливає на реальні політичні процеси, становлення демократичної державності. Підтверджують цей висновок такі параметри:

- формування предметного поля політології, визначення проблематики і методів досліджень;
- наявність значної кількості монографічних праць, присвячених актуальним проблемам політичної науки;
- вивчення політології у вищих закладах освіти, наявність достатньої кількості вітчизняних підручників і навчальних посібників;

- поява нових часописів політологічного профілю, таких як «Політична думка», «Нова політика», «Гене́за», «Ві́че», «Грані», «Людина і політика», «Розбудова держави», «Політичний менеджмент»;

- дослідження фундаментальних проблем політичної науки у провідних наукових установах України;

- формування кола фахівців вищої кваліфікації в галузі політології (понад 60 докторів і близько 300 кандидатів політичних наук – станом на 2007 р.).

Проблеми розвитку політології як навчальної дисципліни у системі вищої освіти України. Світова, а тепер вже й вітчизняна практика засвідчують, що важливим чинником формування особистості за сучасних умов виступає політична освіта. Вона здійснює вплив на людину, насамперед, через процес цілеспрямованої політичної соціалізації, як набір засобів, спрямованих на засвоєння індивідом сукупного соціального досвіду та відтворення через його активне включення в соціальне середовище системи існуючих соціальних зв'язків. Цей різновид соціального впливу на поведінку дає сучасній людині необхідну інформацію про політичне життя та пов'язані з ним її власні інтереси.

Політична освіта визначально впливає на політичну соціалізацію особистості, що являє собою сукупність компонентів становлення політичної свідомості та політичних ролей на основі засвоєння суспільно-політичного досвіду, традицій і норм політичного життя, накопичених поколіннями; перетворення знань про суспільство, політику на політичні переконання і здобутки, необхідні навички суспільно-політичної діяльності, а також набуття предметного змісту політичних знань і переконань. Система соціалізації, яка спирається на політичну освіту, здатна створити умови для того, щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей і схильностей; гарантувати основні права і свободи особи; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал тих людей, які є найбільш здібними й водночас свідомо орієнтованими на служіння суспільству; забезпечити якість публічної інформації про суспільні проблеми, передумови та обставини політичних рішень, що ухвалюються, а також про соціальні наслідки здійснюваних дій.

Основними завданнями політології як навчальної дисципліни, що повинна взяти на себе обов'язок соціалізації майбутніх поколінь політиків, відповідно до потреб демократизації суспільного життя, мають стати:

- активізація діяльності українських політологів щодо визначення найважливіших процесів трансформації українського суспільства, а також забезпечення відповідності цим процесам суми теоретичних знань, орієнтованих на практично-політичну діяльність;

- забезпечення соціального престижу політології через підвищення оплати праці наукових працівників і викладачів вузів, використовуючи для цього державні можливості та потенціал громадських об'єднань, територіальних структур і місцевих органів влади;

- поглиблення професійних зв'язків із зарубіжними політологами, вивчення досвіду організації політичної науки в різних країнах світу й насамперед в країнах Європейського Союзу; залучення провідних політологів до участі в роботі всесвітніх і європейських конгресів з різних проблем політичної науки;

- розширення каналів постійної комунікації між суб'єктами політичної науки, включаючи Інтернет, наявні періодичні академічні журнали, та стимулювання кафедральних видань в рамках цілеспрямованої державної підтримки університетської науки;

- органічне поєднання можливостей теоретичної і прикладної політології у процесі реформування українського суспільства; збільшення обсягу викладання курсів з прикладної політології в рамках спеціалізованих відділень на соціально-гуманітарних факультетах національних університетів.

Сутністю політичної освіти є формування мотиваційної готовності індивіда до політичної діяльності. Політична освіта спрямована на зміцнення взаємодії людини і суспільства. Характер цієї взаємодії визначається національно-специфічними особливостями розвитку конкретного суспільства, відносинами власності, що існують у ньому, наявною ідеологією та домінуючими соціокультурними чинниками. Завданням політичної освіти повинно бути подолання духовної відчуженості людини від суспільства та його основних ціннісних установок. Найголовнішою орієнтацією даного різновиду набуття знань має бути спрямованість на вдосконалення політики, оскільки остання є однією з найважливіших сфер, яка прямо чи опосередковано впливає на формування особистості. Виходячи з цього, держава постійно повинна дбати про забезпечення престижу політичних знань, формування компетентного ставлення і професіоналізму в середовищі практично-політичної діяльності. При цьому слід пам'ятати, що політика є лише однією з багатьох інших суспільних сфер, де молода людина може прикласти свої творчі зусилля, енергію. Потрібно дотримуватися того, що проблема становлення особистості перебуває у сталому взаємозв'язку з індивідуальною цілісністю людини, тому для неї важливо обирати ті сфери діяльності, котрі сприяли б удосконаленню її здібностей і нахилів, щоб соціальні функції, які нею виконуються, були водночас як способи її індивідуального буття, так і входження в різноманітні форми суспільних відносин.

Зважаючи на таке призначення політології для формування громадянина і громадянського суспільства, доцільно визначити такі пріоритети в її викладанні:

- сприяння процесу самоусвідомлення суспільством наслідків вибору того чи того політичного ладу держави;
- забезпечення всебічного бачення політичного життя, вміння розпізнавати і долати негативні тенденції суспільного поступу;
- формування розвиненої системи політичної соціалізації особи, включення індивідів у складний і суперечливий світ політичних відносин;
- розвиток політичної компетентності, орієнтації і здатності громадян до активної участі у творенні держави, вміння впливати на суспільно-політичні процеси;
- утвердження демократичних, гуманістичних цінностей свободи, гідності та громадянської відповідальності кожного індивіда;
- подолання стереотипних уявлень про політику лише як про арену боротьби, протистояння, конфліктів та засвоєння норм цивілізованої політичної поведінки, культури спілкування між громадськими політичними організаціями і державою, між країнами та народами, поважання прав і законів держави.

Вони актуальні для сучасної України. Коли триває процес державотворення, досить важливо зміцнювати демократичні засади, розбудовувати систему громадянського суспільства. Крім того, політична освіта має акцентувати увагу на гуманістичних аспектах політики під час дискусій, дебатів, аналізу політичних проблем, впровадження спільних проектів тощо. Таким чином, політологія виступає важливою складовою громадянської освіти, оскільки відповідає за внутрішнім змістом і зовнішніми формами її принципам та завданням.

Перспективи розвитку політичної науки і освіти як цілісного соціально-гуманітарного комплексу. Одним з найважливіших завдань, довкола якого повинні об'єднатися зусилля політичної науки і освіти, є моральне відродження суспільства. Потрібно сформувати ціннісні імперативи, спрямовані на подолання зневіри громадян у здатності вітчизняної еліти діяти на благо всього суспільства.

У подальшому розвитку політології в Україні, якщо ми прагнемо посилити її державо- та суспільнотворчу роль, необхідно враховувати глобалізаційні впливи в сучасному світі, трансформації особистісної і суспільної свідомості, суперечності універсалізації та інтеграції соціального буття в масштабах людської цивілізації та необхідності збереження національно-культурної ідентичності.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте діяльність відомих політологічних центрів сучасної України.
2. Спробуйте визначити основні завдання громадянської освіти в Україні.
3. Проаналізуйте літературу з політології в Україні і на цій основі визначте найрозвиненіші її напрями.
4. Якими проблемами опікується політична соціалізація?
5. У чому виявляється вплив політологічної просвіти на характер практичної політичної діяльності?

Теми рефератів

1. Політична наука в сучасній Україні, її суспільно-політичне значення і головні тенденції розвитку.
2. Проблеми і перспективи становлення політології як навчальної дисципліни.
3. Болонський процес і зміна характеру вивчення політології в Україні.
4. Зміст і особливості формування субдисциплін політичної науки в Україні.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. К., 2000.
2. Вивід прав України. Львів : МП «Слово», 2011.
3. Винниченко В. Відродження нації. К., 2010.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? К., 2011.
5. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. К., 2013.
6. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. К., 2013.
7. Драгоманов М. Вибране. К., 2011.
8. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. К., 2013.
9. Історія Русів. К. : Рад. письменник, 1991.
10. Історія України в особах. IX–XVIII ст. К. : Україна, 2013.
11. Історія філософії України. К. : Либідь, 2014.
12. Конституція України. К., 2016.
13. Короткий політологічний словник. Біографічна частина. Львів, 2014.
14. Костомаров Н. И. Две русские народности. К., Харьков : Майдан, 1991.
15. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. К. : Генеза, 1994.
16. Кухта Б. Л. Історія української політичної думки: текст лекцій. Львів : Вид-во ЛДУ, 1991.
17. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму. Філософська і соціологічна думка. 1991. № 10.
18. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе : У 2 т. К. : Основи, 1994.
19. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ред. кол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К. : Довіра; Генеза, 1996.
20. Мироненко О. Світоч української державності. К., 2015.
21. Міхновський М. Самостійна Україна. Політологічні читання. 1992. № 2.
22. Мотиль О. Дмитро Донцов. Політологічні читання. 1992. № 11.
23. Новиченко М. Р. Історичні портрети: Шептицький, Мстислав, Лука. К., 2011.
24. Основи етнодержавознавства : підруч. / за ред. Ю. І. Римаренка. К. : Либідь, 2017.
25. Основи політології : курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / за ред. Б. Л. Кухти. К., 2012.
26. Політична історія України : посіб. для студентів вищих навч. закладів / за ред. В. І. Танцюри.–К. : Видавничий центр «Академія», 2001.
27. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. К. : Генеза, 2017.
28. Політологія. Кінець XIX – поч. XX : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. Львів, 2016.
29. Політологія : підруч. / за ред. О. І. Семківа. Львів, 2013; 2-ге вид. Львів, 2014.

30. Політологія : підруч. / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. 2-ге вид., випр. і допов. К. : Вища шк., 2001.
31. Політологія : підруч. для студентів вищих навчальних закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. К. : Видавничий центр «Академія», 2001.
32. Потульницький В. А. Історія української політології. К., 2012.
33. Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991) : навч. посіб. К. : Либідь, 2014.
34. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій. К. : Либідь, 2013.
35. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (у персоналіях). К.; Донецьк, 2007.
36. Скакун О. Ф. Драгоманов как политический мыслитель : монография. К. : Основа, 2013.
37. Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. Вступ до політології : екскурс в історію правничо-політичної думки. Вид. 2-ге. К. : Основи, 2018.
38. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української Конституції. К., 2013.
39. Ткаченко Ю. Батько українських націоналістів (Микола Міхновський). Віче. 2015. № 11.
40. Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. К., 2015.
41. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К. : Інтел, 2014.
42. Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження : зб. наук. праць. К., 2013.
43. Українська політологія: витоки та еволюція. навч. посіб. / за ред. Ф. Кирилюка. К., 2015.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горбатенко В. П. *Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика*. К. : Генеза, 2006. 400 с.
2. Горбатенко В. П., Остапенко М. А., Горбатенко І. А. *Історія політичної думки в Україні* : навч. посіб. К. : МАУП, 2007. 128 с.
3. *Історія політичної думки* : навч. енцикл. слов.-довід. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; В. М. Денисенко, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 765 с.
4. *Історія політичної думки* : підручник: у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, І. Ю. Вільчинська та ін.; 2-е вид., перероб. і доп. Львів : Новий Світ-2000, 2017. Т. 2.: ХХ – початок ХХІ ст. 598 с.
5. *Історія політичної думки України* / за заг. ред. Н. Хоми ; І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
6. Кармазіна М. Політична наука: предмет, структура, методологія. *Політичний менеджмент*. 2010. № 1. С. 19–33.

7. Кресіна І. О. *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз)*: монографія. К. : Вища школа, 1998. 392 с.
8. Курас І. Ф. *Етнополітологія. Перші кроки становлення*. К. : Генеза, 2004. 734 с.
9. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. *Історія вчень про державу і право*: навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2010. 456 с.
10. *Освіта й наука в інноваційному розвитку сучасної Європи* : зб. наук.-експерт. матеріалів / за заг. ред. С. І. Здіорука. К. : НІСД, 2014. 124 с.
11. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи* : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін. Львів: Вид-во «Новий Світ-2000», 2016. Т. 1. 516 с.
12. *Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи* : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Н. М. Хоми ; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2017. Т. 2. 535 с.
13. *Політична наука в Україні. 1991–2016* : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол.: О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. К. : Парлам. вид-во, 2016. 656 с.
14. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. К. : Генеза, 2004. 736 с.
15. *Політологія* : навч. енцикл. слов.-довід. / наук. ред. Н. М. Хома ; В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
16. *Політологія* : підручн. для студентів вищ. навч. закладів / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. К. : Видавничий центр «Академія», 2001. 528 с.
17. *Політологія*: підручн. для вищ. навч. закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. К. : Альтерпрес, 2002. 612 с.
18. *Правові основи розвитку сучасних політичних систем: досвід та перспективи*: монографія / Скрипнюк О. В., Василевич Г. О., Пархоменко Н. М. та ін.; передм. Ю. С. Шемшученка та Г. О. Василевича. К. : Вид-во «Юридична думка», 2013. 290 с.
19. *Прикладна політологія*: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. К. : ВЦ «Академія», 2008. 472 с. (Серія «Альма-матер»).
20. Рябов С. Г. *Політична наука в Україні XXI століття: стан та перспективи розвитку*: дослідження. К. : Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. 103 с.
21. Стойко О. М. *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*: монографія. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.
22. *Сучасна політична лексика* : енцикл. слов.-довід. / за наук. ред. Хоми Н. М. ; І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. Львів : Новий Світ-2000, 2015. 396 с.